

УДК [347.993:329.7СВУ](477):347.965“192”

Любов КРУПНИК

РОЛЬ АДВОКАТІВ НА СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ “СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ”

Розглянуто роль адвокатів під час першого резонансного суду щодо еліти української інтелігенції 1920-х років – процесу над “Спілкою визволення України”. Проаналізовано зміни в законодавстві, які призвели до залежності захисників від партійного і державного керівництва. Висвітлено, як адвокати ставали невід’ємною частиною радянської правоохоронної репресивно-каральної системи.

Ключові слова: адвокат, Всеукраїнська академія наук, інтелігенція, “Спілка визволення України”, судовий процес, Українська автокефальна православна церква.

Основу джерельної бази цього дослідження склали матеріали Галузевого архіву Служби безпеки України, зокрема, стенограми судового процесу по справі “СВУ” (томи 174, 175, 176, 177, 179). Низку документів опубліковано у науково-документальному виданні “Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти”¹. Свідок цього судового процесу, український письменник Борис Антоненко-Давидович залишив нащадкам яскраві й змістовні спогади².

Формування радянської правової системи в Україні у 1920–1930 р. висвітлене істориком права Ігорем Усенком³. Досліджував судовий процес над СВУ на підставі різних джерел український історик Юрій Шаповал⁴. Становище адвокатів у 1920–1930 рр. проаналізувала у своїх публікаціях дослідниця Валерія Гусева⁵.

¹ *Пристаїно В. І.* Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання / В. І. Пристаїно, Ю. І. Шаповал. – Київ: Інтел, 1995. – 448 с.

² Спогади Антоненка-Давидовича про СВУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.litjarmarok.in.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=862&Itemid=32&limit=1&limit_start=3

³ *Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / [Усенко І. Б., Мироненко О. М., Чехович В. А. та ін.]; за ред. О. М. Мироненка, І. Б. Усенка. – Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 220 с.*

⁴ *Шаповал Ю. І.* Людина і система: Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні / Ю. І. Шаповал. – Київ: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1994. – 270 с.; *Його ж.* Театральна історія. 75 лет назад, в 1930-м, состоялся судебный процесс в деле “Спілки визволення України” – СВУ / Ю. І. Шаповал // Зеркало недели. – 2005. – 11 марта; *Шаповал Ю. І.* Інший Сергій Єфремов / Ю. І. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2006. – 6 жовтня.

⁵ *Гусева В. П.* Щодо питання проведення чисток серед представників адвокатури в УСРР у 1919–1929 роках / В. П. Гусева // Вісник Академії адвокатури України. – 2013. – Ч. 2(27); *Гусева В. П.* Адвокати – жертви політичних репресій кінця 30 років ХХ століття (засуджені за співпрацю з німецьким консульством у м. Києві) / В. П. Гусева // Адвокатура України: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнського круглого столу. – Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013.

Однак роль адвокатів на судовому процесі над “Спілкою визволення України” детально не досліджували.

Витоки багатьох сучасних проблем пов’язані з радянською правоохоронною репресивно-каральною системою, жертвами якої стали мільйони людей. У вказаний період методично дискредитували і знищували так званих “класових ворогів”, нівелювались моральні закони, на яких ґрунтується сама ідея правосуддя. Зокрема, досить виразно ці тенденції простежувалися під час сфабрикованих судових процесів 1920–1930-х рр., кожен учасник яких ставав актором у страшній виставі, що ламала людські життя. У цьому контексті цікавою є роль адвокатів – осіб, які б мали захищати підсудних відповідно до своїх етичних і професійних обов’язків. Проте учасники цих судів: і підсудні, і правники, переважно інтелігентні, освічені люди перебували в умовах, коли змушені були керуватися не професійними й етичними обов’язками, а ставати конформістами.

Першим серед низки інших гучних судових процесів став суд над Спілкою визволення України (далі – СВУ). З 9 березня по 19 квітня 1930 р. протягом 42 днів у Харкові судили 45 помітних постатей, серед них багато учасників українського національно-визвольного руху. Згідно з обвинувальним актом, який зачитували аж на трьох судових засіданнях, СВУ діяла в Україні з червня 1926 до липня 1929 р. і мала за мету збройним шляхом за підтримки іноземних держав повалити радянську владу в Україні і реставрувати капіталістичний лад у формі Української Народної Республіки. СВУ нібито співпрацювала із закордонним петлюрівським центром, урядом УНР, а її осередками було оголошено Всеукраїнську академію наук (далі – ВУАН) та Українську автокефальну православну церкву (далі – УАПЦ). Складовою частиною СВУ оголошено Спілку української молоді (далі – СУМ), яка начебто мала організувати терор проти всесоюзних і українських партійно-радянських керівників, хоч складалася лише з двох осіб – студентів Миколи Павлушкова і Бориса Матушевського. СВУ назвали наступницею контрреволюційного центру Братство Української Державності (далі – БУД) на чолі з академіком С. Єфремовим, що у 1921–1922 рр. ніби організувала всеукраїнське повстання проти радянської влади.

Згідно з додатковим розслідуванням 1989 р. та вивченням 240 томів кримінальної справи, у діях всіх 45 учасників процесу не виявлено складу злочину, а такої організації ніколи не було. 11 серпня 1989 р. Пленум Верховного суду УРСР відмінив судові рішення у цій справі, припинив її та посмертно реабілітував усіх членів СВУ.

У 1937–1938 рр. за рішенням несудових органів із 45 засуджених у справі СВУ, 12 були розстріляні, 5 засуджених, у тому числі С. Єфремов, померли у місцях позбавлення волі. Спочатку академіка С. Єфремова засудили до розстрілу, який згодом замінили на 10 років позбавлення волі⁶. Вже після суду заарештували ще приблизно 400 учасників “єфремовського підпілля”, суди, до речі, були закритими, а всього у справі “СВУ” пройшло майже 30 тис. осіб⁷. Осередки цієї організації, крім Києва і Харкова, “виявили” в Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові, Вінниці й Миколаєві.

Проаналізовано у статті матеріали Галузевого архіву Служби Безпеки України, зокрема, стенограми судового процесу по справі “СВУ” (томи 174, 175, 176,

⁶ Шаповал Ю. І. Театральная история... // Зеркало недели. – 2005. – 11 марта.

⁷ Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – Київ: “АртЕк”, 1999. – С. 582.

177, 179). Також використано спогади свідка цього судового процесу, українського письменника Бориса Антоненка-Давидовича⁸ та матеріали, опубліковані у науково-документальному виданні “Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти”⁹, праці Ю. Шаповала¹⁰, публікації В. Гусєвої¹¹, І. Усенка¹² та ін.

Судовий процес над Спілкою визволення України – цинічна спроба розправи над українською інтелігенцією. При цьому діяло таке правове поле, в якому органи суду, прокуратури, державної безпеки, внутрішніх справ, виправно-трудова установи тощо перетворилися на слухняне знаряддя в руках партійно-державної верхівки. Зауважимо, що з 1925 р. увесь слідчий апарат підпорядковувався прокуратурі. Згідно з “Положенням про прокурорський нагляд”, прокуратуру УСРР очолював як прокурор республіки народний комісар юстиції УСРР. (...) Всі кандидатури прокурорських працівників попередньо розглядали Політбюро, Оргбюро та Секретаріат ЦК КП(б)У¹³. Тому “принижений, безпомічний суд виродився у віроповідданське, канібальське знаряддя партійної влади”¹⁴.

У ході судового процесу організаційним центром СВУ визнано Всеукраїнську академію наук (ВУАН), зазнала репресій і Українська автокефальна православна церква (УАПЦ). До речі, 28–29 січня 1930 р. у Києві було скликано Надзвичайний православний собор, на якому УАПЦ припинила діяльність як контрреволюційна антирадянська організація. У лютому 1930 р. про припинення своєї діяльності оголосила Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР). Значна кількість священників і вірних УАПЦ були заарештовані, заслані і розстріляні у 1930-х роках.

Чільною постаттю судового процесу був академік Сергій Єфремов, який, як про це на суді постійно наголошували, походив із духовенства. Спочатку він отримав духовну освіту, а потім закінчив юридичний факультет Київського університету, академік Української Академії наук (з 1919 р.), віце-президент Всеукраїнської Академії наук (1923–1928), автор значного наукового доробку як з літературознавства, так і з публіцистики. У Центральній Раді він керував Секретаріатом з національних справ. Після встановлення радянської влади С. Єфремов не емігрував, хоча розумів, що ризикує.

У 1923–1924 р. у сфабрикованій справі “Центр дії” Сергій Єфремов підтримав обвинувачених, особливо президента Української академії наук М. Василенка. Його принциповість, критичне ставлення до комуністів, неабиякий авторитет зумовили цькування, організовані партійними органами спільно з ДПУ, кульмінацією яких і став процес над Спілкою визволення України.

⁸ Спогади Антоненка-Давидовича про СВУ [Електронний ресурс]...

⁹ *Пристаїно В. І.* Справа “Спілки визволення України”... – 448 с.

¹⁰ *Шаповал Ю. І.* Людина і система... – 270 с.; *Його ж.* Театральна історія... // Зеркало недели. – 2005. – 11 марта; *Його ж.* Інший Сергій Єфремов // Дзеркало тижня. – 2006. – 6 жовтня.

¹¹ *Гусєва В. П.* Щодо питання проведення чисток... // Вісник Академії адвокатури України. – 2013. – Ч. 2(27); *Її ж.* Адвокати – жертви політичних репресій... // Адвокатура України: історія та сучасність: матеріали Всеукраїнського круглого столу. – Київ; Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013.

¹² *Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929–1941) / [Усенко І. Б., Мироненко О. М., Чехович В. А. та ін.]; за ред. О. М. Мироненка, І. Б. Усенка. – Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001.*

¹³ Там само. – С. 175.

¹⁴ Там само. – С. 174.

Арештували Сергія Єфремова 21 липня 1929 р. Спочатку він категорично відкидав висунуті звинувачення, проте 10 вересня написав зізнання в тому, що у 1926 р. заснував контрреволюційну організацію СВУ і до 1929 р. керував її діяльністю. «Це була величезна перемога Соломона Соломоновича Брука, – пише історик Ю. Шаповал, – «старшого уповноваженого з української контрреволюції». Брук майстерно обробляв академіка, переконуючи його взяти на себе усі гріхи, аби забезпечити нові покоління українців, насамперед науковців, літераторів від репресій»¹⁵. Слідчий Соломон Брук, як згадує інший учасник СВУ Борис Матушевський, на допитах повторював: «Нам нужно украинскую интеллигенцию поставитъ на колени, это наша задача – и она будет выполнена; кого не поставим – перестреляем!»¹⁶

Окрім Сергія Єфремова, було заарештовано його рідного брата Петра, котрий працював професором Дніпропетровського інституту народної освіти, а також племінника, студента Миколу Павлушко. Сергій Єфремов та Микола Павлушков стали ключовими посталями цього процесу, оскільки на їхніх свідченнях ґрунтувався звинувачувальний висновок. Останній видав схованку, де академік Єфремов тримав свій щоденник, зміст якого став єдиним доказом критичного ставлення вченого до радянської влади. Також племінник розповів про кохання С. Єфремова до Онисі Дурдуківської, яка була сестрою його товариша та близькою родичкою, і академік підписав зізнання.

Керівником «контрреволюції» трактували на процесі СВУ й Андрія Ніковського – мовознавця і літературного критика, одного з авторів словника живої української мови, заступника голови Центральної Ради, а також міністра закордонних справ емігрантського уряду УНР у Польщі. Його засудили до десяти років позбавлення волі.

Крім того, було сфабриковано так звану «медичну секцію» СВУ. 2 січня 1930 р. надійшла сталінська шифрограма із чіткими вказівками: «Мы здесь думаем, что на суде надо развернуть не только повстанческие и террористические дела обвиняемых, но и медицинские фокусы, имевшие своей целью убийство ответственных работников. (...) Наша просьба согласовать с Москвой план рассмотрения дела на суде»¹⁷.

Очільником «медичної секції» вважали відомого лікаря Аркадія Барбару, асистента знаменитого науковця-терапевта М. Стражеско. У період визвольних змагань А. Барбара був міністром охорони здоров'я в уряді гетьмана П. Скоропадського, згодом очолював Червоний Хрест. Пацієнтами А. Барбари були радянські чиновники, зокрема секретар ЦК КП(б)У П. Любченко, який на процесі СВУ виступав громадським обвинувачем. Лікар підписав зізнання, оскільки слідчий С. Брук та П. Любченко запевнили його, що це єдиний спосіб отримати «легке» покарання. В одній із довідок зазначено: «Барбара спільно з Удовенком, Підгаєцьким та ін[шими] є активним членом СВУ. Захопивши в свої руки Президію ВУАН, перетворив її в центр СВУ. Здійснював за директивами СВУ контрреволюційну діяльність... Добирав та виховував молоді кадри лікарів на село для контрреволюційної пропаганди й підготовки збройного повстання проти Радянської влади... Розробивши план своєї

¹⁵ Шаповал Ю. І. Театральная история... // Зеркало недели. – 2005. – 11 марта.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

контрреволюційної діяльності, давав вказівки лікарям під час лікування хворих комуністів не надавати їм допомоги, як метод медичного терору”¹⁸.

Панас Любченко через кілька років сам стане жертвою більшовицького режиму, проте він відіграв фатальну роль у долі С. Єфремова. Академік у своєму щоденнику згадував розмову між ними, яка відбулася 30 вересня 1926 р. у фойє театру імені Івана Франка у Києві. Академік різко висловився на зауваження П. Любченка щодо того, що він “не працює” у пресі, зауваживши: “Я людина старих поглядів, зі старими забобонами. Отже, я думаю, що ніяка... робота – неможлива без волі слова. Ні державна, ні політична, ні культурна. І доки ви стоїте на своїй позиції – не давати інакомислячим говорити, доти я в пресі не виступатиму, бо вважаю, що і преси немає, а самі каззонні видання”¹⁹. Ці слова не пройшли повз увагу П. Любченка. Проте, через кілька років, на серпневому пленумі ЦК КП(б) У 1937 р. П. Любченко буде звинувачений у керівництві контрреволюційною націоналістичною організацією в Україні. У перерві пленуму він зайшов додому, застрелив дружину і покінчив життя самогубством. У 1965 році П. Любченко був реабілітований посмертно.

За спогадами сучасників, судовий процес над Спілкою визволення України нагадував спектакль та й відбувався він у Харківській опері (в народі цей фарс назвали: “опера СВУ – музика ДПУ”). Судив спеціально призначений склад Кримінальної Судової Колегії Верховного Суду УСРР, голова – Антін Приходько, члени – Іван Соколянський і Григорій Волков. Був також запасний член Колегії. До речі, Антін Приходько та Іван Соколянський ніколи не були суддями²⁰. Бажаючи могли прийти подивитися на публічну розправу над авторитетними, інтелігентними, національно свідомими особами, яких зламали, і вони під впливом психологічного тиску, шантажу, страху визнавали себе винними, звинувачували інших. Ця жаклива, деморалізуюча вистава мала своїх постановників, акторів, глядачів. Заарештованих у той час ще не піддавали катуванням, проте, як свідчать матеріали справи, їх виснажували допитами. Збереглися свідчення інформатора, якого підсадили до камери, де тримали академіка С. Єфремова. “Останній повертався з допитів розгублений і розчавлений. Це був уже інший Єфремов. Він пояснював, що від нього вимагають нових зізнань, а головне – деталізації. “Так не пишіть!” – поспівчував співкамерник. “Як же я можу не писати, – відповів Єфремов, – я ж дав слово”²¹.

Звіти про судові засідання щодня друкували у газетах. Так преса ставала слухняним зряддям більшовицької системи, дієвим способом формування суспільної думки, маніпулюванням свідомістю суспільства. У трудових колективах організовували обговорення судового процесу, і щодня йшли телефонограми з Москви із вказівками щодо судового процесу.

Багатьох підсудних було деморалізовано. Згідно зі спогадами письменника і перекладача Б. Антоненка-Давидовича, директор зразкової української трудової школи, товариш С. Єфремова В. Дурдуківський, дуже погано тримався на засіданнях суду: “До кафедри, з якої відповідали всі підсудні, мало не бігцем спішно

¹⁸ Пристайно В. І. Справа “Спілки визволення України”... – С. 58.

¹⁹ Шаповал Ю. І. Інший Сергій Єфремов / Ю. І. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2006. – 6 жовтня.

²⁰ Пристайно В. І. Справа “Спілки визволення України”... – С. 50.

²¹ Шаповал Ю. І. Театральная история... // Зеркало недели. – 2005. – 11 марта.

підійшов викликаний Володимир Дурдуківський. Годі було впізнати в цій розгвинченій фізично й причавленій душевно жалогідній постаті колишнього тріумфатора на святі п'ятиріччя української школи! Ноги підгинаються, руки тремтять, голова трясеться й уста лепечуть якісь безглузді покаяння, а очі раз у раз поглядають в одну точку. Як потім виявилось, Дурдуківський, мов загіпнотизований, дивився на свого слідчого Брука, котрий сидів неподалеку й не спускав з нього очей, пильнуючи, щоб його лисий учень слово в слово повторював на суді те, що Брук не раз репетирував із ним в останні дні слідства, коли вправний і суворий слідчий зумів зробити з людини якусь людиноподібну протоплазму.

Гидко було дивитись і слухати плаксиві відповіді Дурдуківського на запитання прокурорів і голови суду, але водночас дико було й чути короткі відповіді Єфремова в інтервалах допиту Дурдуківського, коли Єфремов стверджував признание допитуваного в приналежності до СБУ й участі в її контрреволюційних готуваннях до повстання, терору та інших фантазмагоріях, які повторював Дурдуківський, як папуга завчені фрази²².

У судовому розгляді, відповідно до процедури, брали участь адвокати. Згідно із своїми професійними та етичними обов'язками, ці особи мали забезпечувати захист підсудних, відстоювати їхні інтереси, бути рівною з обвинуваченням стороною судового процесу. Проте у своїй діяльності адвокати були обмежені постановою Наркомату юстиції (НКЮ) УСРР “Про реорганізацію колегій захисників” від 12 вересня 1928 р., відповідно до якої для оптимального контролю над адвокатами було запроваджено колективну організацію праці в юридичних консультаціях, якими керував НКЮ. Було ліквідовано роботу приватних адвокатських кабінетів. Отже, адвокати ставали залежними від влади та політичної кон'юнктури. Захисники не мали змоги повноцінно впливати на хід судового процесу. Вони спромоглися лише поставити під сумнів деякі аспекти провини своїх підзахисних і в цілому підтримали обвинувачення.

Крім того, наприкінці 1920-х років тривали масові “чистки” серед представників адвокатури УСРР. Освічених, інтелігентних адвокатів, які здобули освіту та сформувався у дореволюційний період, витіснили представники нового покоління, ревні прибічники більшовизму. За статистикою, яку наводить В. Гусєва, у 1921–1922 рр. із 168 правозаступників, картки яких надійшли до Наркомату юстиції, тільки один був хліборобом (0,1%), два працювали у торгово-промисловій сфері, 38 належали до службовців (більше 1/5), а 106 належали до осіб вільних професій. Прикметно, що зі 168 осіб тільки 3 були комуністами, що становить лише 1,8 % від їх загальної кількості²³.

Чистки адвокатів почалися наприкінці 1923 – на початку 1924 років. У жовтні 1928 р. Наркомат юстиції УСРР розпочав чистку в масштабах цілої республіки. Згідно з інструкцією № 133 від 29 вересня 1928 р. її мали проводити шляхом залучення представників органів суду, прокуратури, громадських організацій. З 3197 адвокатів перевірку не пройшли 442 осіб (13,84 %). Прикметно, що 407 з них були службовцями, 31 особа селянами та 4 осіб робітниками²⁴. Наркомат юстиції

²² Спогади Антоненка-Давидовича про СБУ [Електронний ресурс]... – С. 5.

²³ Гусєва В. П. Що до питання проведення чисток... – С. 92.

²⁴ Там само. – С. 95.

УСРР назвав цю перевірку першим кроком до оздоровлення колегій оборонців, також рекомендовано виявляти і звільняти тих осіб, що не відповідають критеріям радянського адвоката.

Прикметно, що одним із фігурантів судового процесу над СВУ був колишній присяжний повірений, член Центральної Ради та колегії адвокатів Зіновій Моргуліс. Відомо, що він народився 1880 р. в селі Погреби Тетіївського повіту Київської губернії, належав до Української соціал-демократичної робітничої партії, а з 1917 р. – член Української партії соціалістів-федералістів. З 1917 по 1918 роки був товаришем Київського губернського комісара Української Центральної Ради, а з 1918 р. юрисконсультом Київської округи водних шляхів, з 1918 по 1919 рр. – київським губернським комісаром. За радянської влади – науковий співробітник ВУАН, юрисконсульт “Молочарсоюзу”. 19 квітня 1930 р. його засуджено по справі “СВУ” до 3 років позбавлення волі, він помер у засланні²⁵.

Підсудних захищали тринадцять адвокатів. Відомі прізвища цих захисників (згідно з матеріалами процесу СВУ, що містяться у Галузевому державному архіві Служби безпеки України): Ратнер, Віленський, Пухтінський, Гродзінський, Ривлін, Обуховський, Потапов, Виноградський, Волкомірський, Вознесенська, Ковалівська, Юровицький та Шац. Всі вони наголошували на тому, що провина їхніх клієнтів незаперечна, і вони заслужили на те, аби опинитися на лаві підсудних. Адвокати намагалися всіляко підкреслити свою солідарність з обвинуваченням, акцентуючи, що СВУ – контрреволюційна організація, яку вчасно викрили і тільки тому вона не встигла завдати серйозної шкоди радянській владі. Крім того, всі члени СВУ визнали свою вину.

У тоталітарному судочинстві визнання підсудними своєї вини – переконливий аргумент. Сумнозвісний генеральний прокурор СРСР Андрій Вишинський, який очолюватиме резонансні судові процеси 1930-х років, активно експлуатуватиме формулу “Визнання вини – королева доказів”. Радянська карально-репресивна система визнання вини “вбивала” і в переносному, і в буквальному розумінні слова.

Письменник Б. Антоненко-Давидович згадував про розмову з учасником цього процесу, мовознавцем, автором “Московсько-українського словника” Віктором Дубровським. Останній спочатку категорично заперечував свою причетність до СВУ, проте невдовзі йому показали свідчення С. Єфремова, а згодом А. Ніковського, де йшлося про його причетність. Одне з чаювань у С. Єфремова трактували як установчі збори, на яких ухвалили створити СВУ. Слідчий С. Брук чинив психологічний тиск: “Невже ви вважаєте себе за розумнішого від Єфремова й Ніковського? Тож вибирайте: або ви визнаєте, що були на установчих зборах СВУ й стали її членом, і тоді ви пройдете через суд, де вам дадуть щонайбільше три роки (за вами особливих злочинів нема), або будете й далі такий затятий – і тоді ми пропустимо вас через постанову колегії ОГПУ, де ваша доля буде незрівнянно сумнішою... Після цього В. Дубровський погодився стати членом СВУ й дав змогу слідчому відповідно оформити це діло”²⁶. У результаті він отримав “три роки ув’язнення в Ярославському політизоляторі, куди запроторили всіх засуджених за СВУ, після чого опинився на засланні в Алма-Аті, де працював на невисокій по-

²⁵ Реабілітовані історією. Київська область. Книга друга. – Київ: Основа, 2007. – С. 867.

²⁶ Спогади Антоненка-Давидовича про СВУ [Електронний ресурс].

саді в місцевому цукротресті”²⁷. Проте у 1937 р. в період так званої “єжовщини” (репресій під керівництвом народного комісара внутрішніх справ М. І. Єжова) В. Дубровського знову заарештували і подальша його доля невідома.

Окрім слідчого С. Брука, адвокат С. Ратнер також впливав негативно на рішення С. Єфремова. Письменник Б. Антоненко-Давидович зазначав у спогадах, що “Єфремов пішов на “сделку” з ГПУ й власною совістю... Не берусь стверджувати, що цей факт був у дійсності, але пройшла чутка, ніби дець на середині судового процесу на Єфремова раптом зійшло прозріння й він заявив своєму оборонцеві Ратнеру: “Зараз заявлю прилюдно, що всі мої свідчення на слідстві й суді – неправдиві: ніякого СВУ не було й нема”. Оборонець Ратнер кинувся всіма силами переконувати й благати Єфремова не робити цього, щоб не накликати страшної драми не тільки для себе, а й для багатьох інших людей. Єфремов упокорився й знову став виконувати роль коменданта фортеці СВУ, котра, за образним висловом Ратнера, висунула білий прапор капітуляції ще до першого залпу прокурорських батарей”²⁸. До речі, згодом адвокат С. Б. Ратнер сам став жертвою репресій. Відомо, що він був адвокатом на судовому процесі по сфабрикованій справі Київського обласного центру дій, коли наукову інтелігенцію звинувачували у контрреволюційній діяльності. Дослідниця В. Гусева зазначала: “Відповідно до обвинувального висновку по кримінальній справі, С. Б. Ратнера підозрювали у вчиненні злочину, передбаченого ст. 54-6 КК УСРР, а саме у шпигунській діяльності на користь однієї з іноземних держав. Нібито встановлено, що С. Б. Ратнер мав тісні зв’язки з німецьким консулом Стефані, яким і завербований, є агентом німецьких розвідувальних органів з 1925 р., передавав шпигунські відомості про настрої населення, матеріальні умови життя окремих соціальних верств населення, про зміни законодавства в СРСР та інші дані. Винним себе “визнав”. Справу було заслухано особливою трійкою при НКВС по Київській області 24.10.1938 року, адвоката засуджено до розстрілу і конфіскації належного йому майна. Вирок виконано 04.02.1938 р.”²⁹.

Під час судового процесу СВУ С. Ратнер у своїй промові заявив: “Слишком головокружильным представлялось мне все то, что изложено на этих страницах обвинительного заключения. И когда я сам стал непосредственно все это проверять, я убедился в том, что очень объемное обвинительное заключение еще не все изложило из того яркого и выпуклого материала, который имеется в следственном производстве по настоящему делу. (...) Характерная особенность этого дела, что почти без исключения все обвиняемые собственноручно писали свои показания”³⁰.

Саме на добровільному визнанні злочину підсудними всі адвокати акцентували. Зокрема адвокат С. Ратнер наголошував на тому, що у двох об’ємних томах справи С. Єфремова були висновки “контрреволюційної діяльності”, сформульовані підсудним на 125 аркушах машинописного тексту. Також адвокат зазначав, що справи інших підсудних – 47 томів, проте, кожен том складається з кількох частин, а тому разом набереться понад 60 томів. С. Ратнер наголошував, що це було добровільне зізнання, викладене підсудними детально, об’ємно, а тому їх

²⁷ Там само.

²⁸ Шаповал Ю. І. Людина і система... – С. 7.

²⁹ Гусева В. П. Адвокати – жертви політичних репресій... – С. 80.

³⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Особ. арх. 215471. – Спр. 67098 ФП. – Т. 186. – Арк. 1–2.

вина безсумнівна, всі вони свідомо вибрали шлях “контрреволюційної діяльності” і тому цілком логічно потрапили на лаву підсудних³¹.

Проте, на думку адвоката, академіка С. Єфремова не можна вважати анти-семітом: “На основе всех данных, которыми мы располагаем, говорит о том, что подсудимый Ефремов антисемит представляется совершенно невозможным”³². Також, на думку Ратнера, С. Єфремов “может быть чрезвычайно полезным для тех трудящихся, против которых он вел свою подрывную работу. Подсудимого Ефремова на его научном поприще можно использовать в максимальной мере”³³. Адвокат наголошував, що академік С. Єфремов визнав свою вину³⁴. З цього приводу він згадував приклади, коли в інших політичних судових процесах, в яких він брав участь, підсудні не визнали своєї вини, проте радянське правосуддя виявило гуманність і поставилося до них поблажливо.

Щоденник С. Єфремова був основним аргументом обвинувачення, тому адвокат наголосив, що у ньому багато “міщанства”, але академік “ни словом не обмолвился в дневнике ни о работе БУДа, ни о работе СВУ, ни о той контрреволюционной деятельности, которую он вместе с другими проявлял. (...) Вот, товарищи судьи, я считаю, что этот дневник не является отражением души Ефремова, не может характеризовать его ни в коей мере”³⁵.

Адвокат описав психологічний стан, в якому перебував академік С. Єфремов під час суду: “Для него физическая смерть быть может более приемлема, быть может была бы легче, чем этот мировой позор, чем эта полная распластаность, это полное признание своего политического банкротства”³⁶.

С. Ратнер також зазначав: “Вот эта двойственность, уклоны, это раздвоение души, увлекли его в сторону и под влиянием этих увлечений он представляется в виде того активного и весьма серьезного контрреволюционного деятеля, каким мы видим его здесь в настоящем процессе”³⁷. Щодо терористичної діяльності СВУ, то адвокат С. Ратнер наполягав на тому, що вона “не занимала такого актуального положения”³⁸. Разом з тим він підкреслив: “Красной нитью через все это дело проходит вредительство их, но это вредительство могло быть опасным и могло быть особенно серьезным, если бы для них благоприятно сложились обстоятельства, чего к счастью пролетариата не произошло. (...) В настоящем процессе вы судите и осудите весь украинский национализм”³⁹.

Саме той факт, що учасники судового процесу були помітними постатями українського національно-визвольного руху, національно свідомими, у контексті адвокатських виступів звучало як логічна причина того, що підсудні стали ворогами, тому й опинилися на лаві підсудних, ось до чого взагалі може призвести український “буржуазний націоналізм”.

³¹ Там само. – Арк. 254–255.

³² Там само. – Арк. 44.

³³ Там само. – Арк. 50.

³⁴ Там само.

³⁵ ГДА СБУ. – Спр. 215471ФП. – Т. 4. – Арк. 43.

³⁶ ГДА СБУ. – Спр. 67098 ФП. – Т. 186. – Арк. 50.

³⁷ Там само. – Арк. 39.

³⁸ Там само. – Арк. 37.

³⁹ Там само. – Арк. 21–22.

Адвокат С. Ратнер наголошував на тому, що члени СБУ в своїй роботі надто захопилися національним моментом, що “превратился в национальный шовинизм, проявился в форме национального романтизма, которым чрезвычайно увлеклись украинские национальные деятели, и в конце-концов это увлечение национальной романтикой должно было привести к тому, к чему оно их привело”⁴⁰. Адвокат Обуховський дещо розширив обрії наслідків “національної романтики”: “Я уже говорил, как и до меня указывали, что приметной нитью в этом процессе является национальная романтика, но ведь и эта романтика из чего то состоит, что то лежит в основе ее. (...) Но самое серьезное, самое важное, что дало возможность спланировать вокруг этой национальной романтики контрреволюционные украинские силы – это был вопрос о колониальном развитии Украины”⁴¹. Далі адвокат наводив цифри, які засвідчували процвітання України в складі СРСР як в економіці, так і у сфері культурного розвитку, підкреслюючи помилковість суджень підсудних.

Оскільки захоплення національною романтикою трактували адвокати як виправдовувальну обставину, то це викликало різкий шквал критики прокурора, тому захисники почали виправдовуватися перед прокурором. Промова адвоката Ривліна є красномовним свідченням того, яку роль відводили захисту на процесі СБУ: “Мы могли еще допустить, что прокуратура не разделит нашей точки зрения по фактическим обстоятельствам, относящихся к отдельным подсудимым и по поводу них будет возражать нам, но мы не ждали возражений на политические темы. И не ждали потому, что никаких политических принципиальных расхождений между прокуратурой и защитой в этом деле нет и не может быть и это заявили мы в наших речах. Но, может быть, в пылу полемики, в пылу состязательной борьбы, которая свойственна состязательному процессу, кто-нибудь из защитников, может быть кто-нибудь из товарищей защитников и обмолвился такой фразой, что движущей силой СБУ, всех преступлений, совершенных обвиняемыми по настоящему делу, была национальная романтика. Если это было сказано, мы имеем мужество признать, что это было ошибочно. Мы все стоим здесь на принципах классовой борьбы. Мы прекрасно понимаем, что настоящее дело, преступления, которые совершили обвиняемые, вызваны классовой борьбой. И на этих классовых позициях мы стояли с самого начала, на этих классовых позициях мы останемся и теперь.

Я должен все же сказать, что та национальная романтика, на которую обрушился товарищ прокурор, звучала в речах некоторых защитников несколько в ином аспекте, чем это представляется товарищу прокурору. Когда некоторые защитники говорили о национальной романтике, они лишь подходили к объяснению психологи многих обвиняемых по настоящему делу, они хотели этим сказать, что в сознании обвиняемых, как им казалось, движущей силой их поступков являлась национальная романтика. Но это, конечно, не значит, что объективно национальная романтика являлась движущей силой этого дела и преступлений подсудимых”⁴². Насправді, згідно зі словами адвоката, підсудні “выполняли социальный заказ

⁴⁰ Там само. – Арк. 12.

⁴¹ Там само. – Т. 187. – Арк. 68.

⁴² ГДА СБУ. – Особ. арх. 215471. – Спр. 67098 ФП. – Т. 186. – Арк. 123–124.

буржуазии (...) за их спинами стояли непманство и кулачество, что они были их идеологами, представляли их интересы”⁴³.

Промовистими є слова адвоката Ривліна: “И наши соображения о социальной опасности этого дела мы получили от Вас, товарищ прокурор, когда вы нам заявили с этой трибуны, что мощь советской власти и раскаяние обвиняемых дает возможность прокуратуре не настаивать на расстреле. (...) Защита меньше всего думает искусственно приуменьшить социальную опасность настоящего дела...”⁴⁴. У таких умовах роль адвокатів набувала трагікомічних рис. Письменник Б. Антоненко-Давидович залишив такі враження: “Це не звичайний склад Верховного суду республіки, а спеціально підібраний і добре продуманий, що має довести: зрадників українського народу судить сам український народ в особі представників інтелігенції, селянства й робітництва”⁴⁵. Отже, адвокати всупереч своїм обов’язкам фактично підтримували обвинувачення.

Правда, захисники все ж намагалися відшукати аргументи, які б трохи пом’якшили провину підсудних. Так, зокрема, адвокат Потапов захищав письменницю Людмилу Старицьку-Черняхівську – доньку корифея української літератури та театру Михайла Старицького, племінницю композитора Миколи Лисенка. Письменницю, а також її чоловіка Олександра Черняхівського заарештовано 14 січня 1930 р. Допити проводили у в’язниці на Холодній Горі в Харкові. Згідно з вироком особливого складу Верховного Суду УСРР від 19 квітня 1930 р., Л. Старицьку-Черняхівську звинувачено в тому, що вона у період 1926–1929 рр. була членом центру СВУ і провадила керівну організаційну діяльність, згідно з програмою і завданням організації, а також здійснювала зв’язок центру СВУ з представниками деяких капіталістичних держав.

Адвокат Потапов – один із небагатьох захисників, хто виступав українською мовою. Він наголошував, що є три “неясні моменти” у її справі: неясність показів щодо мотивів втягнення Л. Старицької-Черняхівської до центру СВУ, розбіжність показів щодо складу групи, якою вона керувала – так званої “п’ятірки”, а також “розбіжність показів Дурдуківського щодо участі Старицької-Черняхівської в засіданнях – примушують мене зробити висновок, що той факт обвинувачення, який каже про те, що вона вела керівну організаційну роботу в центрі СВУ – не доведений. На суді не доведено так само і зв’язок із закордоном. Тут на суді зізнання і Єфремова, і Ніковського цілком стверджують, що їй таких доручень не давали, й крім того, у всьому матеріалі справи ми не знайшли жодного натяку на те, що вона щось в цьому напрямку робила. Єфремов ще до заснування СВУ мав тісний зв’язок із закордоном і сам одержував із закордону листи й посилав їх туди. Нащо йому було тоді брати на поміч Старицьку-Черняхівську? Гадаю, що й це обвинувачення не доведене”⁴⁶.

Проте ці аргументи були відхилені, і згідно з рішенням суду письменницю Л. Старицьку-Черняхівську засуджено до 5 років позбавлення волі з обмеженням у правах на 3 роки. 4 червня 1930 р. Л. Старицьку-Черняхівську звільнено з-під варти

⁴³ Там само. – Арк. 124.

⁴⁴ Там само. – Арк. 124–125.

⁴⁵ Спогади Антоненка-Давидовича про СВУ [Електронний ресурс]... – С. 4.

⁴⁶ ГДА СБУ. – Особ.арх. 215471. – Спр. 67098 ФП. – Т. 186. – Арк. 30.

і строк замінено на умовний, вона була вислана до міста Сталіно (нині Донецьк). У 1936–1941 рр. жила у Києві. 20 липня 1941 р., коли під стінами Києва точилися бої з німцями, на квартирі в Людмили Михайлівни співробітники НКВС провели обшук, конфіскували паспорт і теку з листуванням. Разом із сестрою Оксаною Михайлівною Стещенко Людмилу Старицьку-Черняхівську вивезли вантажівкою до Харкова. Тут її звинуватили в антирадянській діяльності та вивезли під конвоєм у так званому “телячому” вагоні до Казахстану. Проте в дорозі 73-літня письменниця померла, точна дата її смерті та місце поховання невідомі.

Адвокат Ривлін наголошував, що “злочинні” наміри лікаря А. Барбари – це лише розмови, які ніколи не були реалізовані. Захисник згадав, що під час польської інтервенції підсудний був комісаром шпиталю, “але на його честь треба сказати, що саме завдяки Барбарі й іншим товаришам 3000 червоноармійців, залишені в Києві після відступу червоного війська, були визнані за цивільних хворих і завдяки цьому ніхто з них не потерпів. Про це оборона подала відповідні матеріали судові...” Тому після тривалої ізоляції можна зробити з Барбари чесного радянського лікаря. Про це я прошу суд”. Однак матеріали, подані судовою обороною, зникли і про них ні разу не згадали. У результаті А. Барбара отримав вісім років таборів і три роки заслання. Проте у жовтні 1938-го він був страчений за те, що нібито продовжував “контрреволюційну діяльність” уже в концтаборі⁴⁷.

Захищаючи автора “Історії українських звуків” мовознавця Всеволода Ганцова, адвокат Юровицький спромігся поставити під сумнів зміст обвинувачення і навіть зізнання підсудного: “Переглянувши всі матеріали, зізнання інших підсудних і подорож його за кордон, я мушу сказати, що конкретних фактів щодо популяризації ідей СВУ поміж відповідними угрупованнями і шкідництва в науковій роботі у Ганцова нема. Він називає себе фашистом, казав нібито він погромник, але, товариші, коли немає фактів, коли немає потерпілих, то це є речі (...) міркування, які ніколи за межі його думок (...) не виходили”⁴⁸. Згідно з аргументацією адвоката, підсудний придумав ці речі для того, аби в товаристві контрреволюціонерів мати належний вигляд, а згодом визнав це як свою провину.

Оскільки під час судового процесу ключовою постаттю став академік С. Єфремов, то окремі адвокати, захищаючи своїх підсудних, вказували на те, що їхні підсудні були жертвами, які зважаючи на авторитет відомого вченого, стали на шлях контрреволюції. Так, адвокат Обуховський, захищаючи свого підзахисного історика-краєзнавця, перекладача Отамановського, зазначив, що академік для нього “відіграв рокову роль, як для багатьох інших українських інтелігентів. І ця рокова роль Єфремова, під впливом якого до лав активної контрреволюції прийшли такі особи, які ніколи без зовнішнього товчка не докотились би до контрреволюційної роботи”⁴⁹.

Характерно, що адвокати, ставлячи питання підсудним, починали зі з’ясування того, яким був їх світогляд і світогляд тих, щодо кого вони давали свідчення. У такий спосіб вони намагалися з’ясувати, що підсудні були носіями українського буржуазного націоналізму, не сприймали досягнення радянської влади і тому стали ворогами радянської системи та її цінностей. Під час судового процесу акцентували

⁴⁷ Шаповал Ю. І. Театральная история... // Дзеркало тижня. – 2005. – 11 березня.

⁴⁸ ГДА СБУ. – Особ. арх. 215471. – Спр. 67098 ФП. – Т. 186. – Арк. 24.

⁴⁹ Там само. – Арк. 6.

на тому, з якого соціального середовища був той чи інший підсудний, демонструючи так званий “класовий підхід”.

Адвокат Юровицький, захищаючи підсудного Лагута, який представляв Миколаївську філію СВУ, зазначив, що “Лагута по своєму соціальному оточенню не міг бути контрреволюціонером, він має матір неписьменну селянку й батька котельника”⁵⁰. Адвокат Обуховський щодо свого підзахисного сказав: “Говоря о Холодном, прокурор не забыл вспомнить о том, что он сын директора гимназии, но почему он забыл сказать, говоря о Дубровском, что он сын крестьянина и сын крепосного”⁵¹.

Адвокати також всіляко намагалися спрямувати підсудних до виопуклення своєї провини, лукаво підводили до конкретизації обставин, які не пом’якшували, а підкреслювали провину підсудних. Так, згідно зі стенограмою судового засідання, адвокат Ковальська задавала запитання підсудному Заліському так, щоб створити про нього відповідне враження: “Скажіть, обвинувачений Заліський, які впливи Ви мали в родинному оточенні за часів дитинства, чи були міцні українські національні впливи?“, “Скажіть, будь ласка, як Ви поставилися до українського національного питання за часів лютневої революції, чи розв’язала вона Ваші національні симпатії й поставила Вас в гуцу національної громадської роботи”⁵².

Загалом роль адвокатів у судовому процесі над СВУ була передбачувана, реально вони не впливали на вирішення долі підсудних, оскільки вони не відстоювали інтересів клієнтів, а створювали ілюзію захисту. В умовах постійного тиску та періодичних “чисток” захисники були залякані, вони не могли виступати самостійною стороною судового процесу. Це призводило до профанації ролі адвоката, невідповідності з тими функціями, які він мав виконувати на судовому процесі. Тоталітарна система нав’язувала специфічну тоталітарну юриспруденцію, і адвокати стали кишеньковим знаряддям режиму, який використав їх, як і інших учасників, для більшої переконливості судового процесу. Подолати наслідки такого судочинства – одне з найбільш важливих і складних завдань сучасності.

Liubov Krupnyk. Role of public defenders during the ‘Union for the Liberation of Ukraine’ trial

The article analyses a role of public defenders during the first public show trial of Ukrainian elite representatives in the 1920s, the so-called trial of the Union for the Liberation of Ukraine. It identifies changes in the legislation that caused dependence of the defenders on the party and state leadership. It showcases the way the lawyers became an integral part of the Soviet repressive and punitive system.

Key words: public defender, All-Ukrainian Academy of Sciences, intelligentsia, Union for the Liberation of Ukraine, trial, Ukrainian Autocephalous Orthodox church.

⁵⁰ Там само. – Арк. 37.

⁵¹ Там само. – Арк. 100.

⁵² Там само. – Т. 179. – Арк. 29.